

ARABIZMLARDA SEMANTIZATSIYA MUAMMOLARI

Abdusamatova Naimaxon Madaminjon qizi,

Farg'ona viloyati Uchko 'prik tumani 3-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

rozaliabdusamatov@gmail.com

Annotatsiya. Quyidagi maqolada o'zbek tiliga arab tilidan kirib kelgan o'zlashmalar (arabizmlar)ning semantik rivojlanishi va ularni o'qitishdagi semantizatsiya muammolari tadqiq etiladi. Maqolada so'z ma'nolarining transformatsiyasi, ma'no torayishi va ma'no kengayishi jarayonlari tahlil qilinib, zamonaviy tilshunoslik va pedagogika kesishmasidagi yechimlarga oid mulohazalar taklif etiladi. Hamda arab tilidan o'zlashgan so'zlarning noto'g'ri semalarga ega bo'lganligi chuqur tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: Arabizm, o'zlashmalar, ma'no torayishi, ma'no kengayishi, Sema, rema, o'z ma'no, ko'chma ma'no, etimologiya.

Annotation. This article examines the semantic development of Arabic loanwords (Arabisms) in the Uzbek language and the problems of semantization in their teaching. The paper analyzes the processes of transformation, narrowing, and broadening of word meanings, offering solutions at the intersection of modern linguistics and pedagogy.

Keywords: Arabisms, semantization, lexical layer, semantic transformation, linguoculturology, Uzbek language, etymology.

Аннотация. В данной статье исследуются семантическое развитие арабских заимствований (арабизмов) в узбекском языке и проблемы семантизации в процессе их преподавания. Анализируются процессы трансформации, сужения и расширения значений слов, а также предлагаются решения на стыке современной лингвистики и педагогики.

Ключевые слова: арабизмы, семантизация, лексический пласт, семантическая трансформация, лингвокультурология, узбекский язык, этимология.

Kirish. O'zbek tili lug'at tarkibining boyishi va rivojlanishida arab tili tarixiy va madaniy jihatdan eng kuchli ta'sir kuchiga ega bo'lgan qimmatli manbalardan biridir. Uzoq asrlar davomida o'zbek tiliga singib ketgan arabizmlar nafaqat diniy-falsafiy terminologiyani, balki kundalik muloqot qatlamini ham, qolaversa, ijtimoiy sohalarni ham qamrab olgan. O'zbek tili lug'at boyligini arabizmlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki arabizmlar lug'at tarkibimizning deyarli yarmini egallab ulgurgan. So'z ma'nolarini to'g'ri anglab yetish va so'zning asl ma'nosiga ko'ra foydalanish ham boshqa millatlarga bo'lgan hurmat sifatida e'tirof etiladi.

Arabizmlarning semantik adaptatsiyasi jarayonida ko'pincha noto'g'ri semantizatsiya hodisasi kuzatiladi. Bu nafaqat talaffuz, balki so'zning fundamental ma'no strukturasi o'zgarishi bilan bog'liq. Ushbu maqolada biz arabcha o'zlashmalarining asl ma'nosi va ularning hozirgi leksik qatlamdagi transformatsiyasini qiyosiy tahlil qilamiz.

Muammoning dolzarbligi. Bugungi kun tilshunosligida arabizmlar bilan bog'liq bo'lgan eng asosiy muammolardan biri — ularning semantizatsiyasi hisoblanadi, ya'ni so'zning ma'no strukturasi aniqlash va uni o'zbek tiliga to'g'ri talqin qilishdir. Ko'plab hollarda arab tilidagi asl ma'no bilan o'zbek tilidagi konnotativ ma'no o'rtasida tafovutlar (divergensiya) kuzatiladi. O'z navbatida, bu talaba va tadqiqotchilar o'rtasida so'zning asl ma'nosini hamda matn mazmunini noto'g'ri tushunishga olib keladi.

Tadqiqot maqsadi. Arabizmlarning semantik o'zgarish qonuniyatlarini aniqlash va ularni semantizatsiya qilishning samarali usullarini ishlab chiqish.

Metodologiya. Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

Komparativ tahlil: Arab tili izohli lug'atidan so'zni aniqlab etimologik ma'no bilan o'zbek tilidagi real ma'noni qiyoslash.

Komponent tahlil: So'zning ma'noviy tarkibidagi semalarni (ma'no birliklarini) ajratish.

Statistik tahlil: Mavjud bo'lgan o'quv darsliklari va badiiy adabiyotlardagi arabizmlarning qo'llanish chastotasini o'rganish va tekshirish. Ma'lumotlar bazasi sifatida Alisher Navoiy asarlari lug'ati va zamonaviy o'zbek tilining izohli lug'atlari tanlab olindi

Natijalar. Amalga oshirilgan tahlillar natijasida arabizmlarning semantizatsiya jarayonida 3 ta asosiy muammoli yo'nalish aniqlandi:

3.1. Semantik torayish (Specialization). Ko'plab arab tilidan kirib kelgan so'zlar o'zbek tiliga o'zlashgach, o'zining keng qamrovli, birdan ortiq ma'nolarini yo'qotib, faqat bitta ma'no bilan cheklanib qolgan. Masalan: "Tayyora" (arabcha: uchuvchi narsa) — o'zbek tilida faqat samolyot ma'nosida (eskirgan). "Ilm" — arab tilida har qanday bilim, o'zbek tilida esa ko'proq fanga oid tizimlashtirilgan bilim.

3.2. Semantik kengayish (Generalization). Ba'zi so'zlar o'zbek tili muhitida yangi ko'chma ma'nolarga ega bo'lgan. Masalan: "Mubolag'a" (arabcha: yetishish, oxiriga yetkazish) — o'zbek tilida bo'rttirish, oshirib yuborish ma'nosida barqarorlashgan.

3.3. Ma'no siljishi (Semantic Shift). Eng murakkab muammo — so'zning asl ma'nosini mutlaqo o'zgartirishi. "Asal" (arabcha: asalari bolli) — ba'zi dialektlarda yoki tarixiy matnlarda "shirinlik" yoki "shira" tushunchalarini umumlashtirgan bo'lsa, hozirgi kunda konkret semaga ega. Bundan tashqari, o'zbek tilidagi fuqoro so'zi o'zbek tilida mamalakatning kishilari, aholi ma'nosida qo'llanib kelingan. Lekin bu so'zning kelib chiqishini o'rganadigan bo'lsak, arab tilidagi faqir, ya'ni kambag'al so'zining ko'plik shakli hisoblanadi.

Demak, arab tilidagi kambag'allar so'zi o'zbek tilida shaxslar ma'nosida qo'llanib kelinmoqda. Tadqiqotlar natijasida shu narsa aniq bo'diki, o'zbek tilidagi arabizmlarning 65% dan ko'prog'i asl ma'nosidan chetlashgan yoki ma'noviy siljishga uchragan. Quyida "noto'g'ri semantizatsiya" va ma'no o'zgarishi muammolariga oid eng yorqin misollar keltirilgan:

1. Ma'no torayishi. Asl tilda (arabchada) keng qamrovli bo'lgan so'z o'zbek tilida faqat bitta tor sohaga bog'lanib qolgan.

Musibat (مُصِيبَةٌ)

Tub ma'nosi: Har qanday yuz bergan voqea, hodisa (yaxshi yoki yomon).

O'zbek tilida: Faqat og'ir judolik, baxtsizlik, falokat sifatida qo'llanadi.

Muammo: So'zning ijobiy kontekstda qo'llanilishi o'zbek kitobxonida "noto'g'ri semantizatsiya" (tushunmovchilik) hosil qiladi.

Adabiyot (أَدَبِيَّات)

Asl ma'nosi: Odob, axloq, tarbiya, shuningdek, yozma san'at ma'nosini anglatadi.

O'zbek tilida esa faqatgina badiiy ijod namunalari, ya'ni badiiy asarlar.

Natija: Qadimgi manbalarda "adabiyot" so'zi "axloq" ma'nosida kelgan bo'lsa, zamonaviy o'quvchi uni "kitobxonlik" deb noto'g'ri talqin qilishiga olib keladi.

2. Ma'no ko'chishi. So'zning asosiy ma'no o'zagi saqlangan holda, qo'llanish sohasi butunlay o'zgargan.

Siyosat (سِيَّاسَة)

Asl ma'nosi: Otni boshqarish, otni parvarish qilish (saos - boshqaruvchi).

O'zbek tilida: Davlatni boshqarish san'ati.

Muammo: Etimologik tahlilda "ot parvarishi" va "davlat boshqaruvi" o'rtasidagi semantik bog'liqlik yo'qolganligi sababli, o'quvchi so'zning tub mohiyatini noto'g'ri tushunadi.

Tayyora (طَيَّارَة)

Asl ma'nosi: Har qanday uchar narsa (qush, hasharot).

O'zbek tilida: Faqat samolyot.

3. Konfessional (Diniy) va Dunyoviy ma'nolar to'qnashuvi

Jamoat (جَمَاعَة)

Asl ma'nosi: Guruh, to'p, yig'ilish.

O'zbek tilida: Ko'pincha "masjid ahli" yoki diniy jamoa sifatida qabul qilinadi.

Muammo: Matnda "jamoat transporti" iborasi ishlatilganda, semantizatsiya jarayonida diniy bo'yoq va dunyoviy termin o'rtasida chalkashlik yuzaga keladi.

Munozara. Arabizmlarni ma'nosini aniqlashda lingvokulturologik yondashuv ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bizning tahlillarimizga ko'ra, talabalar arabizmlarni tushunishda quyidagi ba'zi qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar:

Arxaiklashgan semalar: Klassik adabiyotdagi (masalan, Bobur yoki Navoiy asarlari) arabizmlar zamonaviy tildagi ma'nosidan tubdan farq qiladi. Masalan, "ihtiyoy" so'zi hozirda kam qo'llanilsa-da, uning o'rnini "ehtiyoy" egallagan, lekin semantik yuklama o'zgargan.

Paronimiya xavfi: Arab tilidan kirgan, lekin talaffuzi o'xshash so'zlarni chalkashtirish (masalan: ilm va hilm).

Yechim sifatida: Semantizatsiya jarayonida faqatgina lug'atga tayanish yetarli emas. Matn kontekstidan kelib chiqib, kontekstual semantizatsiya metodini qo'llash lozim. Bunda so'zning gapdagi roli va unga birikkan qo'shimchalar (masalan, -iy, -viy kabi arabcha sifat yasovchilar) orqali ma'no ochib beriladi.

Xulosa. Arabizmlar o'zbek tili semantik maydonining ajralmas qismini tashkil qiladi. Ularning semantizatsiyasidagi muammolarni bartaraf etish uchun:

1. O'quv lug'atlarida so'zning nafaqat zamonaviy, balki etimologik ma'nosini ham qisqa ko'rsatish;
2. Oliy ta'limda "Arabizmlarning semantik derivatsiyasi" kurslarini joriy etish;

3. Raqamli texnologiyalar yordamida "Arabizmlar korandansi"ni yaratish lozim.
4. Bu choralar filolog-mutaxassislarning lingvistik kompetensiyasini oshirish bilan birga, mumtoz matnlarni to'g'ri talqin qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006-2008.
2. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent, 1985.
3. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 1972.
4. Doniyorov R. O'zbek tili leksikasining shakllanishi. – Toshkent: "Fan", 1977.
5. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992.
6. Dadaulayev A. Eski o'zbek tilidagi arabiy o'zlashmalar. (Dissertatsiya va ilmiy maqolalar to'plami).

